

Faluvégi Katalin

Nyelvészeti kapcsolódások a korai pszichoanalitikusoknál: Freud, Ferenczi, Spielrein, Hollós

I. Elméleti háttér

Hiány és inspiráció

Freud „Über den Gegensinn der Urworte” (Az ősi szavak ellentett jelentése) című rövid tanulmányát az alábbiakkal zárja:

„Az álommunka bevezetőben kiemelt sajátosságainak és a legősibb nyelveknek a nyelvtudós által feltárt egyezőségei igazolhatják azon felfogásunkat, amelyet az álombéli gondolat kifejezésnek a regresszív, archaikus voltáról vallunk. És tagadhatatlan a feltételezés, hogy mi, pszichiáterek, az álmok nyelvét jobban értenénk és könnyebben lefordíthatnánk, ha a nyelv fejlődéséről többet tudnánk” (Freud, 1910, 184.).¹

Jelen írás tárgya szempontjából az idézet második mondata figyelemre méltó. Ez a mondat tartalmazza ugyanis azt az igényt, mely szerint a pszichiáterek munkáját megkönnyítené, ha a nyelv fejlődéséről behatóbb ismeretekkel bírnának.

Tudjuk, hogy Freud és munkatársai számára mennyire fontos volt a természettudományos látásmód, egyidejűleg azonban a szellemtudományok segítségével hívása is a pszichoanalízis „kitalálásakor”. Mindez igaz volt viszont is: a pszichoanalitikus munkából nyert tapasztalatokat hasznosítani kívánták a szellemtudományokban (elegendő csak az *Imago* folyóirat alcímében is deklarált célkitűzésére gondolnunk). Tudható az is, hogy a fenti idézet forrásául szolgáló Freud-írás valójában egy nyelvészeti tanulmányról írott beszámoló.² Freud láthatóan

¹ Freud említett tanulmánya nincs meg magyarul, így az idézet a cikk szerzőjének fordítása. Ugyanez vonatkozik a tanulmányban később idézendő, csak németül elérhető szövegek magyar tolmácsolására.

² A Freud-írás címét is adó „Über den Gegensinn der Urworte” Carl Abel (egy esetben Karl Abelként írva) nyelvésznek 1884-ben, Lipcsében publikált, összehasonlító nyelvészeti tárgyú, nagyobb lélegzetű tanulmánya, amelyet Freud az *Álomfejtés* koncepciójának a kidolgozásakor ismerhetett meg. (Az *Álomfejtés* VI. fejezetének C) pontjában, egy lábjegyzetben található is konkrét utalás a műre. [Freud, 1900/1985, 227.]) 1910-ben erről a tanulmányról írt beszámolót. Bővebben vö. Faluvégi, 2013.

kívánatosnak tartotta, hogy a nyelv fejlődését kutató tudomány(ok),³ első sorban a nyelvtudomány is bekerüljenek a pszichoanalízis vonzáskörébe.

Szűk évszázaddal később, „Nyelvészet és pszichoanalízis” címmel, a *Thalassa* folyóiratnak adott életútinterjújában (Fónagy, 1997) Fónagy Iván a beszélgetés több pontján is beszél nyelvészet és pszichoanalízis egymásra hatásáról (vö. különösen i. m. 51-53., 55-57.). Ezek a gondolatmenetek részben arról számolnak be, hogy Fónagy hol látott lehetőséget a két tudomány ötvözésére, illetve hogyan valósította ezt meg (i. m. 51-53.). Részben azonban hangot adnak Fónagy afölötti hiányérzetének is, hogy a két tudomány nem szimmetrikusan „épít” egymásra. „Bátran mondhatjuk, hogy a pszichoanalízis és a nyelvészet kapcsolata aszimmetrikus. Az analitikusokat jobban érdekli a nyelv, mint a nyelvészeket a pszichoanalízis” (i. m. 56.). Ugyanennek a gondolatmenetnek mintegy konklúziójaként pedig oda jut, hogy

„nagyon sokat hozna a nyelvészetnek, a nyelvtörténetnek, a leíró nyelvészetnek, hogyha ezt az irányt [vagyis a pszichoanalízis tapasztalatait is figyelembe vevőt – F. K.] komolyan vennék. Előbb-utóbb nyilván sor is kerül rá. Kétségtelen, hogy analitikusoknak elméletileg is, gyakorlatilag is sokat jelent a nyelv és a nyelvtudomány. Freud azt írja valahol, hogy az analitikus képzés során nyelvészettel is kell az eljövendő analitikusnak foglalkoznia.⁴ Archeológiával, nyelvészettel, irodalommal, ezt Freud nagyon világosan látta” (i. h.).

Mindezekkel a gondolatokkal (és talán ezek kifejezésmódjával is) visszajutottunk a kiindulásként választott Freud-idézethez, azzal a lényeges kiegészítéssel, hogy a pszichoanalitikusok már nyitottak a nyelvészet irányába, a következő lépést immáron a másik oldalnak kellene megtennie. Tapasztalataim szerint az érdeklődés és a nyitottság még húsz évvel Fónagy Iván idézett gondolatai után is inkább a pszichoanalitikusok részéről tapasztalható, és Fónagy munkássága sem igazán talált folytatásra.⁵

Freud és Fónagy tehát – bár közel száz év különbséggel, és mindketten a saját (elsődleges) szakmájuk felől közelítve – ugyanannak a hiányát fájlatják: pszichoanalízis és nyelvészet kiegyensúlyozott együttműködését. Ennek a hiányérzetnek a mindkét oldalról történő megfogalmazása, valamint a pszichoanalitikusok részéről tapasztalható nyitottság emlegetése jelentette számomra néhány évvel ezelőtt az elsődleges inspirációt, hogy elkezdjek „utánajárni”: fellelhető-

³ A nyelv keletkezésével és fejlődésével Freud korában sem kizárólag a nyelvtudomány foglalkozott, erre utal a zárójelbe tett többszámjel.

⁴ Talán Freud fentebb idézett kívánságára gondolt Fónagy?

⁵ A Pléh Csaba és Lukács Ágnes szerkesztésében 2014-ben napvilágot látott *Magyar pszicholingvisztikai kézikönyv* (Pléh, Lukács szerk., 2014) Pléh Csaba által írott pszicholingvisztika-történeti áttekintő fejezete (Pléh, 2014a) több olyan 20. századi magyar nyelvész említ, akiknek a nyelv keletkezéséről, fejlődéséről és működéséről vallott nézetei látszólag nem állnak távol a pszichoanalízis és a pszichoanalitikusok gondolatvilágától. Köztük vannak Gombocz Zoltán, Klemm Antal, a méltatlanul elfeledett (vagy fel sem fedezett) Lux Gyula (akinek a közelítésmódja talán a legerősebben állítható párhuzamba a pszichoanalitikusokéval). A sort – talán ez sem véletlen – Fónagy Iván zárja, akit Pléh Csaba nyelvészként és gyakorló pszichoanalitikusként határoz meg.

Annak boncolgatása, hogy ez a gondolati rokonság mennyire látszólagos, mennyire közeli, túlfeszítené jelen írás kereteit. Annyi bizonyos, hogy köszönhető a közös műveltségbeli-gondolkodásbeli alapnak (újgrammatikus hagyományok, Wundt hatása, gyermeknyelvi kutatások, pszichologizmus stb.), amelyek az immár önállóvá váló nyelvészet és pszichológia fejlődését a 19. század végétől alapvetően meghatározták (vö. Pléh, i. m. 92-103.).

e, és ha igen, milyen formában, a korai pszichoanalitikusoknál, Freudnál és munkatársainál bármiféle nyelvészeti munkásságnak a nyoma.⁶

Pszichoanalitikus nyelvészeti szemléletmód, nyelvész pszichoanalitikusok?

Fónagy Iván a már többször idézett életútinterjúban mindjárt ad is némi támpontot, ki az Freud körében, akinél találhatunk nyelvészeti munkásságra utaló nyomot (i. m. 42-45., 56.). Nem is méltányos nyomról beszélni, hiszen a szóban forgó analitikus pszichiáter, Hollós István egy teljes, pszichoanalitikus alapokra épülő nyelvelméletet kívánt írni, és ebből a hangtani rész el is készült. (Hogy folytatás nem lett, és így Hollósnak ezt a művét nyelvelméleti töredékként emlegetik a szakmában, az vélhetően sokkal inkább a körülmények alakulása, mintsem Hollós ambícióinak feladása miatt történt.)

A nyelvelméleti töredéket a *Thalassa* 2002-ben közölte teljes terjedelmében (Hollós, 2002), és Takács Mónikának a szöveghez írt előszava (Takács, 2002), valamint magának Fónagy Ivánnak a „Beszámoló”-ja (Fónagy, 2002) sok releváns információt nyújt a szöveg tartalmi és filológiai vonatkozásairól egyaránt.⁷ Hollós műve nemcsak önmagában ad bepillantást egy Freud-munkatárs nyelvészeti kutatásaiba, hanem egyben határozottan orientálja is az olvasót, hogy merre induljon tovább, ha más pszichoanalitikusok nyelvészeti tárgyú munkáját kívánja olvasni. Bevezetésként bőséges szakirodalmi áttekintést nyújt a nyelvet pszichológiai közelítésmóddal (is) vizsgáló szerzők (nyelvészek, pszichológusok, orvosok, gyógypedagógusok) műveiből.⁸ Az áttekintésben felsorolt szerzők és művek között – nyilván nem szándék nélkül – utolsóként jelenik meg az, aki és amely Hollós számára érzékelhetően fontosabb az egyebekben felsoroltak bármelyikénél. Ez a szerző Sabine (sic)⁹ Spielrein, a szóban forgó mű pedig a „Die Entstehung der kindlichen Worte Papa und Mama” („A papa és mama szavak keletkezése a gyermek nyelvében. Néhány gondolat a nyelvfejlődés különböző szakaszairól”, Spielrein, 1922).

⁶ Ennek során kifejezetten olyan nyomok után kutattam, amelyek Freudnak és munkatársainak nyelvészeti, és nem általánosabban értelmezett, nyelvi kérdések iránti érdeklődését tükrözik. Ezt azért lényeges külön hangsúlyozni, mert a pszichoanalízisnek talán legfontosabb „munkaeszköze” a nyelv, és Freudtól kezdve a modern pszichoanalitikusokig vélhetően mindenkinek a munkásságában előkerül a nyelvvel való, valamilyen hangsúlyú elméleti és/vagy gyakorlati foglalkozás. Csupán példaként néhány ilyen lehetséges terület: hogyan definiálja, mire és hogyan használja a pszichoanalízis a nyelvet; milyen megjelenési formáit különíti el, illetve ezeket a terápiás gyakorlatban hogyan alkalmazza; hol vannak a pszichoanalízisben a nyelv teljesítőképességének a határai; pszichoanalízis és [nyelvi] kreativitás; pszichiátriai betegek nyelvi „produkciói” stb.). A pszichoanalízis és a pszichoanalitikusok nyelvi kérdések iránti érdeklődését különböző nézőpontból tárgyaló szakirodalom könyvtáryai. Ebből néhány: Szummer, 1993, 2014; Hárs, 2005; Kóváry, 2012, 2018, különös tekintettel a pszichoanalízis és a (nyelvi) kreativitás szempontjára; Arrivé, 1992; Gedo, 1996.

⁷ Hollós német nyelven írta szövegét, a magyar fordítás Gromon András munkája. A nyelvelméleti töredékről több írás is született a főszervegben említettekén kívül: Takács, 2008; Takács-Miklós, 2015; Faluégi, 2017.

⁸ A hivatkozások formája az írás keletkezési idejének elvárásaihoz igazodik, így a filológiai azonosság nem mindig egyszerű, és időnként sajnos a tévedés lehetősége sem zárható ki.

⁹ Ritkán fordul elő Spielrein esetében a Sabine írásmód, a Sabina alak az elterjedt. Tudomásom szerint csupán a *Zeitschrift für Psychoanalytische Pädagogik* c. folyóiratban megjelent két publikációjában szerepel a Sabine Spielrein-névváltozat. (Richebächer, 2005, 365.).

„Alapvető fontosságú lépést tett meg *Die Entstehung der kindlichen Worte Papa und Mama* című művében Sabine Spielrein. Mégsem ismerte föl munkájának heurisztikus értékét, nemhogy továbbfejlesztette volna. Feltételezése szerint a sikertelen szopás következtében keletkezik olyan hang, a MÖ vagy a PÖ, amely ennél fogva az anyától származó táplálék jelentéshordozójává válik. [...] A számunkra fontos elem itt annak a feltárása, hogy az első értelmes hang, a MÖ biológiai eredetű. Spielrein e munkája megteremtette számomra az alapot a bio-lingvisztikus gondolat továbbgondolásához, ahhoz, hogy meg tudjam magyarázni további értelmes hangok biológiai keletkezését” (Hollós, 2002, 81-82., kiemelések az eredetiben – F. K.).

Ezekből a sorokból is kiolvasható, hogy Hollós legfőbb inspirátora művének megírásához Spielrein volt. Spielrein és emlegetett műve tehát egy újabb elem Freud munkatársainak nyelvészeti tematikájú munkásságában.

Hollós művét tovább olvasva újabb fontos forrás válik „beazonosíthatóvá”: Ferenczi „Entwicklungsstufen des Wirklichkeitssinnes” című műve („A valóságérzék fejlődési fokai és patológikus visszatérésük”, Ferenczi, 1913/2000 [i. m. 88.]). Hollós nyelvelméleti töredékéből elindulva és belőle kitekintve, Spielrein és Ferenczi életművét tüzetesebben átnézve, találunk más olyan tanulmányt is, amely a szerzők nyelvészet iránti nyitottságát tükrözi. Így Spielrein doktori értekezése, az „Über den psychologischen Inhalt eines Falles von Schizophrenie (Dementia Praecox)” (Spielrein, 1911), valamint Ferenczi írása, az „Über obszöne Worte. Beitrag zur Psychologie der Latenzzeit” („A trágár szavakról”, Ferenczi, 1911), illetve a „Psychogene Anomalien der Stimmlage” (A hangképzés pszichogén rendellenességei, Ferenczi, 1915).¹⁰

A felsoroltakból egy kb. harminc évet felölelő (1910-1940), hét egységből álló forráslista állt össze (Freud egy, Ferenczi három, Hollós egy, Spielrein két művéből), amely számszerűségét tekintve nem nagy, az eredeti megjelenések terjedelméből kiindulva azonban már jóval tekintélyesebb: mintegy 180 oldal. Ennél sokkal lényegesebb szempont azonban ezeknek a forrásoknak a tartalmi koherenciája, amelyről a részletes szövegelemzés meggyőződött. Ez adott reményt arra, hogy a talált anyagokból kihüvelykezhetőek egy kifejezetten a korai pszichoanalitikusokra jellemző nyelvészeti szemléletmód elemei, és az elemekből megkonstruálható ennek a szemléletmódnak a váza.¹¹

Hollós nyelvelméleti töredékében utal még egy forrásra, amely a fentebb felsorolt szövegek tartalmi koherenciájába korlátozottabban illeszkedik, azonban a korai

¹⁰ Spielrein életműve könnyebben áttekinthető Ferencziénél, így nem zárható ki, hogy a későbbiekben Ferenczitől a pszichoanalitikus nyelvészet szempontjából további releváns forrásokra akadok még. Az már most is biztosan kijelenthető, hogy a *Klinikai napló* számos bejegyzése ilyen.

¹¹ Hiányérzetet kelthet, hogy Freud afázia-tanulmányát (Freud, 1891) nem emeltem be a források közé. Azért jártam el így, mert a tanulmány egy olyan kórképet tárgyal, amelynél a nyelvi következmények a legmeghatározóbbak, ám a tanulmány neuro- és pszichopatológiai fókuszú, és ebben a minőségében mérföldkő a pszichoanalízis elméleti vázának a kidolgozásában. Épp ezért a mégoly szoros nyelvi vonatkozások ellenére is szétfeszítené egy olyan kutatás jelen kereteit, amely a korai pszichoanalitikusok kifejezetten nyelvtörténeti, leíró nyelvészeti érdeklődésének nyomait kívánja feltérképezni (vö. Fónagy fentebb már idézett gondolatait [i. m. 56.]). Az afázia azonban „gyakorlatibb” szempontból is előkerül a korai pszichoanalitikus nyelvészeti gondolkodásban: Spielrein egy 1923-as, francia nyelvű cikkében a regresszióban jellemző mechanizmusok megnyilvánulási terepeiként helyezi egymás mellé a gyermekek és az afáziában szenvedők gondolkodásmódját, valamint a tudattalan folyamatokból megismerhető gondolkodási mechanizmusokat (Spielrein, 1923a).

pszichoanalitikusok nyelvészeti munkásságának nyomait kutatva releváns: Hans Sperber „Über den Einfluss des sexuellen Momentes auf die Entstehung der Sprache” című, 1912-es tanulmánya¹² (Sperber, 1912). A művet a korai pszichoanalitikusok nyelvészeti szemléletmódjának a vizsgálatában két körülmény teszi „különutassá”. Ezekre a szempontokra a 4. pont végén még visszatérek.

A pszichoanalitikus nyelvészeti szemléletmód főbb elemei

Ha visszaidézzük, és tartalmilag közelebbről megnézzük, miként méltatta Hollós a fentebbi rövid idézetben Spielreint, mindjárt van három olyan elem, amely a továbbiak, azaz a források közös jellemzőinek számba vételének szempontjából figyelemre méltó. A szövegrészből kiolvasható, hogy Spielrein a) gyermeknyelvi megfigyeléseket folytatott; b) a nyelvkeletkezés kérdése foglalkoztatta; c) ezt Hollós kommentárja explicite is kimondja: ő (vagyis Hollós – F. K.) Spielreintől kapta az alapot a bio-lingvisztikus gondolat továbbgondolásához (Hollós, i. h.).

A fentieket is figyelembe véve, a szövegek mindegyikéből az alábbi közös tájékoztató pontok azonosíthatóak:

- a) a korai pszichoanalitikusoknál a nyelv fogalma alatt a teljes, hangzó, emberi beszéd (modern nyelvhasználattal a természetes nyelvi állapot) értendő;
- b) e mögött az elért állapot mögött egy hosszadalmas fejlődési utat tételeznek fel. Épp ezt a fejlődési utat óhajtják feltárni, amelyen a biológiai előfeltételeket már felmutató, nyelv előtti állapotból elindulva az ember eléri a teljes, hangzó nyelvi állapotot, és képessé válik a beszédre (vö. Fónagy, 2002, 74.);
- c) a b) pontból következően a korai pszichoanalitikus nyelvészek érdeklődésének középpontjában a nyelv keletkezése és fejlődése áll;
- d) ez a keletkezési és fejlődési folyamat nézetük szerint biológiai alapú (vö. Hollós a „bio-lingvisztikus gondolat” továbbgondolásáról beszél);
- e) a hét forrás szerzőjének mindegyike beszámol – közvetlen vagy közvetett – gyermeknyelvi megfigyelésekről;
- f) a keletkezés- és fejlődéstörténetben összekapcsolják a gyermeket és az emberi nemet, azaz filogenetikus és ontogenetikus fejlődés összefüggését feltételezik;
- g) a források gesztusnyelv → hangzó nyelv fejlődési ívet vázolnak fel;
- h) a nyelvkeletkezés és -fejlődés vizsgálatában a „szavaknak nevezett hangegyüttesek képzése” (Ferenczi megfogalmazása, 1913/2000, 133.) áll a fókuszban;
- i) a d) pontban emlegetett, biológiai alapú közelítésmód a nyelv keletkezését és fejlődését a csecsemő lélektani fejlődésével állítja párhuzamba, és kiemelt szerepet tulajdonít a csecsemő-anya kapcsolatnak;

¹² Sperber művének pontos címe, amellyel az *Imagoban* megjelent: „Über den Einfluß sexueller Momente auf die Entstehung und Entwicklung der Sprache”, illetve, a szövegközlésben rövidítve: „Über den sexuellen Ursprung der Sprache”. Hans Sperber nevét és nyelvészeti-analitikusi munkásságát Fónagy Iván is említi az életútinterjúban (Fónagy, 1997, 56.), és Ferenczi, valamint Spielrein is hivatkozik rá (Ferenczi, 1913/2000, 133.; Spielrein, 1922, 359.). Neve felbukkan a Freud-Ferenczi levelezésben is (Freud-Ferenczi, 1912, I/2. 154-155., 1916, II/1. 188.).

- j) az előző pontban leírt, biológiai és lélektani alapú magyarázó keret ösztönlélektani és -élettani alapon nyugszik, és hangsúlyos szerepe van benne a tudattalannak;
- k) a csecsemő- és a gyermeknyelvi megfigyelések mellé a korai pszichoanalitikusok odaállítják saját tapasztalataikat a regrediált állapotokban tetten érhető nyelvi megnyilvánulásokról;¹³
- l) a regrediált állapotok megnyilvánulásait egyszerre értelmezik két irányba: vissza és előre ható folyamatként. Ilyen módon a regresszióban megfigyelhető nyelvi sajátosságokból nemcsak „visszafelé”, a nyelv keletkezéséről szerezhetünk ismereteket, hanem ezek egyben a kreativitás motorjaként is szolgálhatnak (vö. különösen Hollós, i. m. 95., és ezt tárgyalja Fónagy Iván szinte teljes életműve).

Van-e a felsorolt elemek közt olyan, amely csak a korai pszichoanalitikusok nyelvészeti szemléletmódjára jellemző?

Mennyire „korszellemhez” kötöttek, és/vagy mennyire a pszichoanalitikusok nyelvészeti érdeklődésére jellemzőek ezek a tájékozódási pontok? A kérdés megválaszolásához talán közelebb visz, ha röviden bepillantunk a nyelvkeletkezés és -fejlődés kutatásának tudománytörténetébe.

A nyelvkeletkezés és -fejlődés tudománytörténetében tájékozódva¹⁴ látható, hogy a korai pszichoanalitikusok ezirányú gondolkodását erősen meghatározta a biológiai-evolucionista szemléletmód.¹⁵ Ennek keretében a biológiából, az antropológiából és a viselkedéstanból nyerhető tudásból próbáltak következtetni a nyelv keletkezésére és fejlődésére, és a területen a legnagyobb hatást vélhetően Darwin munkássága tette. Egyidejűleg jelen volt azonban a gondolkodásmód alakításában a korabeli humántudományi fővonal is: a néplélektan, előfutárai és korai képviselői (Moritz Lazarus, Heymann Steinthal), majd – a korai pszichoanalitikusok esetében a

¹³ A regrediált állapotok mibenlétének a meghatározása meglehetősen szerteágazó, az általam használt források szerzőinél is (sokszor ugyanannál a szerzőnél is) különböző definíciót találunk. Jelen dolgozatnak nem tárgya a regresszióról vallott nézetek bemutatása vagy ütköztetése, így csupán néhány olyan jegyet és jelenségpéldát említek, amelyek forrásaim szerzőinél egyöntetűen megjelennek. Regrediált állapotnak tekinthető szerintük az, amelyben visszatérünk egy korábbi érettségi fokra; ahol az örömelev „írja felül” a valóságelvet; ahol a primer (tudattalan) mechanizmusok tetten érhetőek stb. Ilyenek többek között az álom, a mitologikus és a gyermeki gondolkodás, és – forrásaim szempontjából különös hangsúllyal – a neurotikus és pszichotikus állapotok és az ezekben megfigyelhető nyelvi megnyilvánulások. (Bővebben vö. Freud *Álomfejtésének* fejezete a regresszióról [Freud, 1900/1985, 371-383.]; illetve forrásaimban: Ferenczi, 1913; Spielrein, 1911, 1922). Spielrein egyébként a pszichoanalitikus nyelvészeti szemléletmód tekintetében csak közvetetten releváns, ezért a források közé fel nem vett, 1931-es „Kinderzeichnungen bei offenen und geschlossenen Augen” című művében is részletesen foglalkozik a regresszióval (Spielrein, 1931, 361-362.).

¹⁴ Ezt tekinti át tömören és informatívan az 5. lábjegyzetben már hivatkozott *Magyar pszicholingvisztikai kézikönyv* ugyancsak Pléh Csaba által írt, „A nyelv evolúciója” című fejezete (Pléh, 2014b). Amikor most elhelyezem a korai pszichoanalitikusok nyelvészeti szemléletmódját a nyelvkeletkezés és -fejlődés tudománytörténetében, alapvetően erre az összefoglalóra támaszkodom. Ez természetesen vonatkozik a műszóhasználatra is.

¹⁵ Pléh Csaba „korai evolucionizmusnak” nevezi ezt a korszakot (i. m. 1033., 1035.), kibontakozása az 1870-es évektől számítható.

legmeghatározóbban – Wundt.¹⁶ Ugyanez elmondható a nyelvészeti orientációról is: a szemléletmód egészében és a hivatkozásokban konkrétan is megjelennek az újgrammatikus iskola képviselői (Hollós szakirodalmi áttekintésében említi többek között Karl Brugmann és Berthold Delbrück munkásságát [i. m. 79-80.]).

Mindezekre figyelemmel, ha közelebbről szemügyre vesszük az a)-l) pontokban felsorolt jellegzetességeket, amelyek a korai pszichoanalitikus forrásokból rajzolódtak ki szerzőik nyelvészeti szemléletmódjával összefüggésben, az mondható el, hogy szigorúan véve csupán az i)-l) pontokban megfogalmazott sajátosságok azok, amelyek kifejezetten a korai pszichoanalitikusok nyelvészeti szemléletmódjára jellemzőek. A c)-h) pontokba foglaltak teljesen „belesimítják” ezt a szemléletmódot a nyelvkeletkezésről folytatott korabeli diskurzusba. Az a) és a b) pontok jegyei (a nyelv fogalmának az értelmezése, ill. a nyelv keletkezésének és fejlődésének folyamata) szintén sajátos értelmet kapnak a korai pszichoanalitikusok nyelvészeti gondolkodásában, ám ezek – ha eltérő hangsúlyokkal is – a nyelvkeletkezés és -fejlődés teljes tudománytörténetén végigkövethetők.¹⁷

Az i)-l) pontokban leírt sajátosságok azonban olyanok, amelyek a korai pszichoanalízis lényegéből következnek (tudattalan, ösztöntényezők, regresszió stb.), és a korszak nyelvkeletkezési és -fejlődési elméleteihez olyan „hozzáadott értéket” nyújtanak, hogy talán nem elfogultság pszichoanalitikus nyelvészeti szemléletmódról, illetve – Hollós megfogalmazásához visszatérve – pszichoanalitikus bio-nyelvészeti szemléletmódról beszélni.

E pont lezárásaként essék még néhány szó az „ellenpontként” említett Sperber-tanulmányról. Hans Sperber skandinavista nyelvész.¹⁸ Az *Imagoban* publikált, terjedelmes tanulmánya két részre tagolódik: egy nyelvkeletkezés-elméleti alapvetésből és egy szókészlettani-etimológiai gyűjteményből áll. Az írás, túl azon, hogy „főfoglalkozású” nyelvésztől származik, két alapvető kérdésben mutat eltérést az analitikusok bio-nyelvészeti szemléletmódjától.

Az egyik: Sperbernek ebben a gondolatmenetében a nyelv egyértelműen hanghoz kötődik, és közlési szándékot elégít ki (i. m. 407-408.). Ilyen módon a fejtegetésekben nem kerül szóba a gesztusnyelv → hangzó nyelv fejlődési ív, és Sperber azt sem vizsgálja, hogy a nyelv vajon minden körülmények között közlési szándékkal funkcionál-e, vagy esetleg lehet más szerepe is. Valószínűleg ezekre gondolt Hollós, amikor nyelvelméleti töredékének bevezetőjében azt írta, hogy „ő (Sperber – F. K.) is már az ember beszédképes állapotából indult ki” (i. m. 78.).

¹⁶ Hollós nyelvelméleti töredékének (egyik) inspirálója minden bizonnyal Wundt nyelvkeletkezéssel kapcsolatos gondolkodása lehetett (vö. Hollós, i. m. 77-78.); ha erősen közvetett módon is, de ezt alátámaszthatja a forrásaim között nyolcadikként, „ellenpontként” említett Sperber-tanulmány is. Ez ugyanis tartalmaz egy Wundt-idézetet (Sperber, 1912, 406-407.), amelyről gyanítható, hogy Hollósnak a nyelvelméleti töredék bevezetéseként megfogalmazott kritikáját ihlette. A szálak bogyozásában további segítséget nyújthat, hogy Hollós ebben a bevezetőben név és mű szerint is említi Sperbert (i. m. 78.).

¹⁷ Annak „kiszűrésére”, hogy melyek azok az elemek, amelyek valóban csak a korai pszichoanalitikusok nyelvészeti szemléletmódjában érhetőek tetten, más, a korból származó, ám nem pszichoanalitikus nyelvkeletkezési elképzelésekben és azok forrásaiban tájékozódtam. Ehhez részletesebben vö. D’Alonzo, 2016, ill. lásd még az 5. lábjegyzetben írtakat.

¹⁸ Fónagy Iván azt mondja Sperberről, hogy „nyelvész, aki analitikus lett” (i. m. 56.). Magam a szakirodalomban csupán analitikus érdeklődésének és műveltségének alátámasztását találtam meg (vö. Utz Maas, é. n.).

A másik lényeges eltérés: míg az analitikusok a nyelv keletkezését és fejlődését a csecsemő (ösztön)lélektani fejlődésével állítják párhuzamba, és különös jelentőséget tulajdonítanak a csecsemő-anya kapcsolatnak, addig Sperber a szexuális ösztönöket tartja meghatározónak. Ez utóbbiakat a kulturális fejlődéssel, ezen belül pedig a munkavégzés és a munkaeszközök növekvő szerepével hozza összefüggésbe (i. m. 411-412.). Célkitűzéséről így beszél: „Reményeim szerint hihetővé tudom tenni, hogy az ősi, eszközökkel végzett tevékenységeket hívószószzerű megnyilvánulások kísérték, azért, mert ezek (a tevékenységek – F. K.) szexuális töltetűek voltak” (i. h.).

A nyelv keletkezésének és fejlődésének a kulturális fejlődés részeként való tárgyalása, sőt, maga a „munkaelmélet” sem ismeretlen a korban. (Ludwig Noiré elmélete kifejezetten erre épül, vö. 17. lábjegyzet.) Noha mindezeknek a szexuális ösztönökkel való összekapcsolása meghökkentő, Sperber érvelésének egészét tekintve nem logikátlan. Sperber számára ugyanis a nyelv fejlődése szempontjából a leglényegesebb momentumnak az tűnik, hogy keletkezzék egy minimális szókincs, amely biztos alapot nyújt további szavak kialakulásához, és ezt az alapot a szexualitás által motivált munkavégzésben véli megtalálni. A csecsemő-anya kapcsolat meghatározó voltával szemben éppen az a legerősebb érve, hogy a csecsemő-anya kapcsolat talaján nem tud elégséges számú szó kialakulni, így az nem is szolgálhat egy nyelv szókincsének bázisául (vö. i. m. 410.). A tanulmány második részét alkotó dán, svéd, norvég etimológiák éppen azt hivatottak demonstrálni, hogy a munkavégzéssel (földműveléssel) kapcsolatos legalapvetőbb szókincsben, amelyre egy nyelv lexikája a továbbiakban ráépül, mindig jelen van a szexualitásra utaló jelentésjegy.

II. Sabina Spielrein és a nyelvészet

A nyelvészeti tematika az életműben

Ahogy már szó esett róla, Hollós István nyelvelméleti töredékéből kiderül, hogy nyelvészeti gondolkodásának és művének fő inspirátora Sabina Spielrein volt, mindenekelőtt 1922-es tanulmánya, a „Die Entstehung der kindlichen Worte Papa und Mama. Einige Betrachtungen über verschiedene Stadien in der Sprachentwicklung” (A papa és mama szavak keletkezése a gyermek nyelvében. Néhány gondolat a nyelvfejlődés különböző szakaszairól) (Spielrein, 1922, a későbbiekben: Papa und Mama). A tanulmány az *Imago*ban jelent meg.

Spielrein élete és – immáron szerencsére – szakmai munkássága is egyre ismertebbé válik a pszichoanalitikus diskurzusban. Ennek a szakmai munkásságnak figyelemre méltó elemei a nyelvészeti gondolkodásmódot (is) érintő írások. Hogy Spielreinnál érdemes nyelvészetre vonatkozó mondanivaló után kutatni, az vélhetően Hollós Istvánnak köszönhetően tudható. Ha a mennyiségre szűkösebb, ám annál tartalmasabb életműben alaposabban tájékozódunk, kiderül, hogy bár látszólag csak egy tanulmány, a Hollós által említett releváns a nyelvészet szempontjából, vannak Spielreinnak egyéb olyan írásai is, amelyek elmélyült nyelvészeti érdeklődésről és

kiemelkedő problémaérzékenységről tanúskodnak.¹⁹ Ráadásul, ha e művek keletkezési idejét megnézzük, az is láthatóvá válik, hogy a nyelvészettel való foglalkozás nyomai az életmű egészében, a korai művektől a késeiéig, folyamatosan fellelhetőek. Ilyenek a fentebb, a források között felsorolt, 1911-es doktori értekezése, valamint két 1923-as tanulmánya (Spielrein, 1923a és 1923b). E két utóbbi írás tematikájában egymással szorosan összefügg. A dolgozatok a gyermeki, az afáziás és az álomgondolkodásban megfigyelhető hasonlóságokat emelik ki, és az ezekből a nyelvfejlődésre levonható következtetésekről beszélnek (vö. 11. lábjegyzet hivatkozása).²⁰

Joggal feltételezhetjük, hogy a nyelvek és a nyelvészet iránti nyitottságot Spielrein családi-szellemi háttere eleve meghatározta. Olyannyira tudatosan többnyelvű családban nőtt föl, hogy négy nyelvet (orosz, német, francia, angol) szisztematikusan, a hét napjai szerinti beosztásban használt a család (Richebächer, i. m. 33.). Ez a körülmény valószínűleg már önmagában lehetővé tette, hogy Spielrein egyetemi tanulmányainak, majd szakmai pályafutása első 12 évének színtere a német (és kis részben a francia) nyelvterület legyen, és hogy publikációit német (és megint csak kis részben francia) nyelven írja.²¹

A sokszínű nyelvi környezetén kívül azonban még minden bizonnyal az érdeklődés és a finom megfigyelőképesség is ott volt a nyelvészeti orientáció háttérében. Erre enged következtetni egy 1901-es naplóbejegyzése:

„Nem sokkal ezelőtt olvastam egy újságcikket arról, hogy az oroszok könnyebben tanulnak idegen nyelveket, mint más népek fiai. Véleményem szerint ez egy nehéz kérdés. A németek, franciák és angolok számos nyelven beszélnek, kiváló kiejtéssel. Ami azonban az oroszról illeti, ennek a kiejtési szabályai teljesen eltérőek más nyelvekétől. Észrevettem, hogy az ezeket a nyelveket beszélő kisgyermek a mássalhangzókat először »lenyelik«, és a magánhangzókat erősen megnyújtják, különösen az »r« hang előtt, amelyet a felnőttek is puhán ejtenek ki. A mi kicsinyeink azonban csak a hangsúlyos magánhangzókat nyújtják meg, másokat pedig érthetetlenül és rosszul képeznek, vagy fölöslegesen mássalhangzókat kapcsolnak hozzájuk. Ahogy megfigyeltem, a németek a mássalhangzóra végződő szavakban csak az utolsó hangot ejtik ki többé-kevésbé érthetően, az előtte lévőt nem. A franciához hasonlóan az »e« néma; az »i« nem »ie«, és nem szókezdő helyzetben keményen és röviden ejtik; az »n« »g« előtt úgy hangzik, mintha orron keresztül ejtenénk; a szavak végződése többnyire puhák, míg nálunk mindez fordítva van stb., nem tudok mindent felsorolni [...]. Ez túl bonyolult kérdés, és nem való egy naplóba” (idézi Richebächer, i. m. 55-56.).²²

¹⁹ Spielrein már hivatkozott svájci biográfusának, Sabine Richebächernek (l. 9. lábjegyzet) a monográfiája filológiai apparátusát tekintve is informatív és megbízható. Eszerint a Spielrein-életmű valamivel több mint 40 önálló, kisebb-nagyobb tanulmányt ölel föl. Ezekon kívül vannak még a nehezen számszerűsíthető, ám komoly forrásértékkel bíró *Selbstzeugnis*-ok: naplók és magán-, illetve szakmai levelezések, amelyek közül egyre több lát gyűjteményben vagy önállóan napvilágot (Richebächer, i. m. 363-366., legújabban *Imágó Budapest*, 5(1): 88-105.).

²⁰ Mindkét tanulmány a genfi időszakban született, szoros együttműködésben a genfi nyelvészekkel, leginkább Charles Ballyval.

²¹ Ennek a műveltségi háttérnek a többnyelvűség csupán egyetlen eleme. Spielrein szellemi érése, és ennek során a nyelvek és a nyelvészet kérdései iránti fogékonyságának a kialakulása is részletesen megismerhető a hivatkozott monográfiából (különösen i. m. 13-63.).

²² A naplóbejegyzés valószínűleg orosz nyelvű, Richebächer német fordításban közli.

Az idézet fonetikai-fonológiai helytállóságának a megítélésére nem vállalkozom, az azonban szembetűnő, milyen éleslátása, elmélyült megfigyelő- és analízáló képessége van a naplóbejegyzés csupán 16 éves szerzőjének.

A doktori értekezés

Spielrein tíz évvel később készült doktori értekezésének (Spielrein, 1911) alapjául egy esetfeldolgozás szolgál. Az eset egy Burghölzliben, Spielrein által kezelt, kikövetkeztethetően a harmincas évei elején-közepén járó, felső-középosztálybeli, intelligens és művelt nőbetegé, akinél Spielrein a „dementia praecox paranoid formájának” diagnózisát állította föl (i. m. 332.). A bevezetőben a doktori értekezés célkitűzéseként a nő asszociációinak és gondolkodási mechanizmusainak a lehető legalaposabb feltárását határozza meg. Ennek megvalósításához a választott módszer a beteg beszédének a leghívebb, lehetőleg szó szerinti lejegyzése, és ennek a „beszédfolyamnak” az elemzése. Spielrein megkísérli az első benyomásra sok helyütt értelmetlen mondathalmaznak tűnő beszédprodukció értelmezését, belső összefüggéseinek feltárását. Így remél „a beteg lelki folyamataiba való minél mélyebb betekintést” (i. m. 330.) kapni.

A tanulmány a korai pszichoanalitikusok bio-nyelvészeti szemléletmódjához (legalább) három szempontból köthető. Ezek a következők: a) a dolgozat konkrét nyelvi produkciók tárát nyújtja egy olyan személytől, aki a korai pszichoanalitikusok felfogása szerint regrediált állapotban van; b) az ezekből nyert megfigyeléseket a Burghölzli-iskola elméleti háttérével összekapcsolva tanulmányában Spielrein olyan következtetéseket von le, amelyek a korai pszichoanalitikusok bio-nyelvészeti szemléletmódjával való összhangot konkrétan meg is mutatják; végül, de nem utolsón, c) a doktori értekezés néhány olyan gondolatot is fölvet, amelyek az 1922-es Papa und Mama-tanulmányban újra felbukkannak, illetve a két írást együtt szemlélve válnak értelmezhetővé.

Jelen tanulmány terjedelmi korlátai nem teszik lehetővé a nyelvi produkciók teljes számbavételét. Az értekezést lezáró összegző gondolatok (i. m. 396-400.) azonban megengedik, hogy néhány típust megemlítsék, és hogy legalább utalják azokra a következtetésekre, amelyek megmutatják a korai pszichoanalitikusok bio-nyelvészeti szemléletmódjával való összhangot.

a) A nyelvi produkciók

A betegnél megfigyelt nyelvi megnyilvánulások²³ között tipikus a közelebről meg nem határozott, elvont jelentésű fogalmak használata (nem egy konkrét nőről beszél, hanem a női nemről általában). Ugyancsak gyakori, hogy a beteg egyes szám első személy helyett egyes szám harmadik személyben fogalmaz (nem én élek át valamit,

²³ A példák említésekor a nyelvhasználat egészét meghatározó tendenciák kiemelésére törekedtem, ezért nem szerepelnek a bemutatásban pl. neologizmusok, szótevesztések, szótagfelcserélések stb. A dolgozatban ilyenekre is bőven hoz példát Spielrein.

hanem ő él át valamit). E két jelenségnek a magyarázata Spielrein szerint azonos törekvésben keresendő:

„Egy elvont jelentésű fogalom mindig tekinthető sok egyedi, konkrét képzetből származó összegzésnek, amely az idők során megtapasztaltakból rakódik össze. Ezért mond sokkal többet, mint egy konkrét, élesen körülhatárolt jelentéssel bíró szó. Valamely anyag pontos, tudatos feldolgozásakor az absztrakt fogalmak inkább terhet jelentenek számunkra, ugyanis mindenki saját értelmezést adhat nekik, és ezáltal elvész az egzaktság. Épp ennek az egzaktságnak, meghatározottságnak a hiánya azonban az a körülmény, amely ezeket az általános fogalmakat oly alkalmassá teszi a skizofrén beteg álomvilágának a megmutatására. Minél kevésbé körülhatárolt egy fogalom, annál kevésbé utal valami meghatározottra, konkrétára; annál inkább alkalmas ugyanakkor a lehető legkiterjedtebb képzettartalom megragadására. Ezért gondolom úgy, hogy a szimbólumok eredete a komplexusoknak a kitágítás, az általános szellemiben való feloldódás iránti törekvésében keresendő. A legkisebb mérvű kitágítás a saját komplexus másban történő megjelenítése: egyes szám első személy helyett egyes szám harmadik személyt használunk. Ezáltal a komplexus megszűnik személyhez kötött lenni” (i. m. 399.).

A kitágítás, az általánosban való feloldás sajátos esete az időhöz való viszonyulás. Spielrein értelmezésében „a tudattalanban valamiféle időtlenséget láthatunk, és ez egyszerre múlt, jelen és jövő” (i. h.).²⁴ Ugyancsak tipikusnak mondja Spielrein az ellentétessel történő kifejezőmódot, és ennek kapcsán hivatkozik az általam is forrásként használt Freud-tanulmányra, az „Über den Gegensinn der Urworte”-ra (i. m. 400.)

b) Spielrein következtetései és a korai pszichoanalitikusok bio-nyelvészeti szemléletmódja

Ahogy utaltam rá, a konkrét nyelvi adatokból levont következtetések a korai pszichoanalitikusok bio-nyelvészeti szemléletmódjával több ponton is összhangban vannak. Ezek közül a leglényegesebbek: b1) Spielrein regrediált állapotban megfigyelt megnyilvánulásokat elemez; b2) a tanulmány egyik fő törekvése a filogenetikus és ontogenetikus fejlődés összefüggésének igazolása. Ennek kapcsán felhívja a figyelmet az őseink által megélt tapasztalatok tudattalanban való eltárolására, és ezeknek a tapasztalatoknak a sajátjainkéhoz való hozzákapcsolására, „rég letűnt gondolkodási mechanizmusok máig ható erejére”²⁵ (i. m. 397., 399.); b3) a regrediált állapotok

²⁴ Ezt az értelmezést mélyíti majd el Spielrein a fentebb már hivatkozott, 1923-ban publikált két tanulmányában.

²⁵ Ezek a gondolkodási mechanizmusok a mitológiában is tetten érhetők. A disszertáció egész szellemiségéből, az irodalmi hivatkozásokból is kitűnik, milyen fontosak voltak a Burghölzli-iskolában a mitológiai kutatások. Ez nyilván nem választható el a néplélektan és Wundt már említett hatásától és attól, hogy milyen meghatározó szerepet játszott a mitológia kutatása a humántudományokban, amint erre Spielrein az összegző gondolatokban külön ki is tér (i. m. 396.). Az viszont valószínűleg a Burghölzli-ben folyó munka „hatóerejével” is összefügg, hogy Spielrein doktori értekezésének keletkezési idején a mitológia iránti érdeklődés nemcsak a Burghölzli-ben, hanem más pszichoanalitikusoknál is erős volt. Ugyancsak ezeknek a kutatásoknak az értékére utal, hogy Freud még 1914-ben írt nárcizmus-tanulmányában is – miközben élesen bírálja Jung dementia praecoxról vallott felfogását – a svájciak kifejezett erősségeként említi a felismerést, hogy milyen közel állnak a dementia praecoxban szenvedő betegek és a népi mítoszok fantáziaképződményei (Freud, 1914/2003, 369.).

megnyilvánulásai egyidejűleg a kreativitás, a művészi kifejezőmódok ösztönzői is (i. m. 399.).

c) *A Papa und Mama-tanulmányban visszatérő gondolatok*

A Papa und Mama-ban, a mágia kapcsán, Spielrein konkrétan idéz doktori értekezéséből, és ott is szóba kerül a filogenetikus és ontogenetikus fejlődés párhuzamossága. A Papa und Mama ugyancsak tartalmaz egy itt már érintett gondolatmenetet a papa és a mama hangegyüttesek etimológiájáról és jelentésfejlődéséről.

Spielrein doktori értekezésének még az ilyen vázlatos bemutatása sem zárható le anélkül, hogy legalább említés ne essék arról a törekvésről – és ez ismét nem csak Spielrein sajátja –, hogy az ősi gondolkodási mechanizmusok feltárásától a szimbólumok keletkezésének a megértéséig lehessen eljutni. Ezt a célt szolgálja az értekezés feltáró módszere, és erről tanúskodik az összegző gondolatokban található, idézett mondat is a szimbólum keletkezéséről.

A Papa und Mama-tanulmány²⁶

Spielreinnak ez a dolgozata előadás formájában a VI. Nemzetközi Pszichoanalitikus Kongresszuson hangzott el, amelyet Hágában rendeztek meg 1920. szeptember 8. és 11. között.²⁷ A kongresszusra készült Autoreferat (szerzői beszámoló, ma használatos szóval absztrakt [Spielrein, 1920, 401.]) tanúsága szerint az előadásból készült Papa und Mama-tanulmány (Spielrein, 1922, 345-367.) koncepciója ekkor már teljesen készen volt.

A tanulmányból már első, felszínes tájékozódáskor kitűnik, hogy a nyelvészeti gondolatmenetet gyermekmegfigyelések, fejlődépszichológiai megfontolások és Freud *Lustprinzip-Realitätsprinzip* felosztása támasztják alá. Ebben semmi meglepő nincs, hiszen az 1911-ben elkészült doktori értekezés óta eltelt évtizedben Spielrein érdeklődése – a szimbólumképzés megismerése iránti elkötelezettsége megtartása mellett – leginkább ezekbe az irányokba kristályosodott ki, szemléletmódját pedig egyre jobban a freudi gondolkodás formálta.

A szöveget Spielrein két egységre tagolta: az első a nyelv²⁸ különböző megnyilvánulási formáiról szól (gesztusnyelv, látható nyelv, az érintés nyelve stb.), a

²⁶ Spielreinnak erről a tanulmányáról a Pécsi Tudományegyetem Nyelvtudományi Tanszékének egyik konferenciáján beszéltem, és ebből az előadásból, nyelvészek számára, publikáció is készült (Faluégi, 2015.).

²⁷ A kongresszusról részletes beszámoló található az *IZP*, 1920 6(4) számában (Bericht..., 1920, 376-402.). A beszámoló tartalmazza az elhangzott előadások absztraktjait is. A programleírás szerint Spielrein előadására szeptember 11-én, a délutáni szekcióban került sor (i. m. 379.).

²⁸ A pszichoanalitikusok saját műveikben következetesen használják a nyelvészeti műszavakat, sokszor azonban csak a forrás egészéből vagy az adott szerző más művéből tudható meg, mit ért konkrétan egy bizonyos terminus technikus alatt. Így – ahol az egyértelműség feltétlenül megkívánta – magam próbáltam a mozaikokból összerakni a szakkifejezések értelmezését. Ezért rögzítettem a pszichoanalitikus nyelvészeti szemléletmód elemei között, hogy amikor a korai pszichoanalitikusok nyelvkeletkezéséről és -fejlődéséről beszélnek, nyelv alatt a teljes, hangzó emberi beszédet értik, és az ehhez elvezető utat vizsgálják. Ugyancsak ezért élek Ferenczi

második pedig a Papa és Mama hangegyüttesek keletkezés- és fejlődéstörténetét rajzolja meg – pszichoanalitikus keretben.

a) *Első egység: a nyelv különböző megnyilvánulási formái (Die verschiedenen Spracharten)*

Épp a fentebb említett terminológiai egyediségek miatt, valamint amiatt, hogy a szöveg csak németül áll rendelkezésre, nem gondolom szükségtelennek az ebben a részben leggyakrabban használt műszavakat és azok „magyarítását” megadni.

- *Sprache*: nyelv; érzések, gondolatok közlöje, egymás megértésének az eszköze, közvetítője;
- *Rede*: beszéd
- *Melodiesprache*: hangzó nyelv; a hangreakciók, de a nyelv zenei eszközei: ritmus, hanglejtés, hangmagasság, hangerő stb. és maga a zene mint nyelv is
- *visuelle Sprache/Bild(er)sprache*: látható nyelv: a gesztusok, a mimika, de az álmok képi gondolkodásának a nyelve is
- *Wortsprache*: szónyelv
- *Melodiesprache + Wortsprache = akustisch vermittelte Sprachen*: hallható nyelv
- *soziale Sprachen*: a társas érintkezésben használt nyelvek

Az első egység módszertanában és problémafelvetésében is figyelemre méltó: Spielrein első törekvése annak tisztázása, hogy a nyelv fogalma a szónyelven kívül a nyelvnek mely más megnyilvánulási formáit takarja még. Mindjárt az elején kiemeli a látható nyelvet mint az álmokban meghatározó képi gondolkodás kifejezőeszközét (i. m. 345.), és megállapítja azt is, hogy az emberek közötti megértésben és szociális célokra a hallható nyelv a legelterjedtebb.

Ha ezt a két utóbbi megjegyzést alaposabban megnézzük, máris feltételezhetjük, hogy a szövegnek lesz pszichoanalitikus vonatkozása. Az álmok nyelvére való utalás egyértelmű, és a hallható nyelv középpontba állítása is érthetővé válik, ha felidézünk a pszichoanalitikusok nyelvészeti szemléletmódjának azt a sajátosságát, mely szerint gesztusnyelv → hangzó nyelv fejlődési vonalat tételeznek fel. Még egyértelműbbé válik ez, ha figyelembe vesszük Hollós István nyelvelméleti töredékének azt a megállapítását, hogy a nyelv fejlődésének a kulcsa a „látható reakcióból a hallható reakcióba történt ugrás” (Hollós, i. m. 90.) volt.

Lényeges, és Hollós gondolatmenetéhez szintén kapcsolható, hogy Spielrein a hallható nyelv alatt nem csupán a szónyelvet érti, hanem figyelemmel van az ösztönös hangreakciókra és a nyelv zenei elemeire is. Ő is amellet érvel ugyanis, hogy a

„hangegyüttes” műszavával, hiszen ez a megjelölés alkalmas az ösztönös-érzelemnyilvánító hangreakciótól a szándékolt-intellektuális, megállapodáson alapuló jelentéssel bíró szavak használatáig elvezető fejlődés érzékeltetésére is. Spielrein szándéka az egyértelmű műszóhasználatra, és erre tett erőfeszítései jelen művének több pontján is tetten érhetők (i. m. 345-348., és különösen a 363. lapon található 2. lábjegyzete a „szó” (Wort) mibenlétéről).

szónyelvet időben messze megelőzik olyan hangzó kifejezőeszközök, mint a ritmus vagy a hanglejtés. E két utóbbi még erősen ösztönös, érzelemkifejező, a szó már intellektualizálódott. Spielrein és Hollós egyaránt az ösztönösség, a tisztán érzelemkifejezés és az intellektualizálódás közti átmenetnek, hídnak tekinti a kiabálást, sírást (*Schrei*) (Spielrein, i. m. 346., 350., Hollós, i. m. 83.).

A nyelv különféle megnyilvánulási formáiról szóló fejtegetések között felfigyelhetünk egy lábjegyzetre, amely átvezet a második egységhez, és amelyben Spielrein megelőlegezi a tanulmány egyik leglényegesebb gondolatát: „Hamarosan rátérünk annak tárgyalására, hogy a nyelv eredetileg önmagáért van, és csak később fejlődik másokhoz, a körülöttünk élőkhöz szóló, szociális nyelvvé” (i. m. 346.).

b) Második egység: Papa és Mama (Papa und Mama)

A második egység egyetlen, minden belső tagolást nélkülöző, meglehetősen tömény gondolatfolyam, ezért a jobb áttekinthetőség kedvéért a szövegértelmezéskor célszerűnek gondoltam a főbb megállapításokat a szöveg kronológiája szerint haladva, gondolati csomópontok köré szervezni. A tagolás nem könnyű, és önkényesnek is tűnhet, mivel a terjedelmes szöveg minden pontján lényegében ugyanazok a fő gondolatok bukkannak föl, különböző aspektusokból megközelítve. Három gondolati csomópontot javaslok, annak a törekvésnek megfelelően, hogy bemutassam, hogyan illeszkedik Spielreinnak ez a dolgozata a korai pszichoanalitikusok bio-lingvisztikai szemléletmódjába. A javasolt három csomópont: b1) Az ősök tudattalanjában eltárolt tapasztalatok szerepe a gyermek nyelvi fejlődésében: filogenetikus és ontogenetikus fejlődés összefüggése;²⁹ b2) Miért éppen papa és mama? Fonetikai és biológiai-pszichológiai szempontok találkozása a nyelvfejlődésben; b3) A nyelvfejlődés három fázisa: az autisztikus, a mágikus és a szociális fázis.

b1) A filogenetikus és ontogenetikus fejlődés összekapcsolása abban a kontextusban merül föl, hogy a gyermeknek vele született és fokozatosan kibontakozó adottsága-e a nyelv, vagy pedig a környezetétől tanulja el azt. A más forrásaiban is feltett kérdést Spielrein nem dönti el, ám megjegyzi, hogy a pszichoanalízisből hozott tapasztalatok segíthetnek a tájékozódásban (i. m. 348.). Álláspontját, és ezzel filo- és ontogenetikus fejlődés összekapcsolását így világítja meg:

„A nyelvet eredetileg a tudattalanból találjuk föl, és – ahogy Freud és munkatársai megmutatták – a tudattalan folyamatosan visszavezet minket gyermekkori élményeinkhez és gondolkodási mechanizmusainkhoz. Sosem téveszthetjük szem elől, hogy a gyermekben ősei szunnyadnak, az ősökben pedig a gyermek. Ha a felnőttek találják föl a nyelvet, akkor ennek legősibb elemeit lelkük gyermeki működési fázisából teremtik meg. Vajon a gyermek is megteremti a maga nyelvét, vagy a felnőttektől kapja? Véleményem szerint a kérdést másként kellene megfogalmazni: vajon a gyermek természettől fogva szociális lény, aki közlési szükséglettel rendelkezik? Ha a közlési szükségletet örökölte, és ez a szükséglet a beszélni tudó népek sajátja, akkor egy nyelvi szükségletet is örökölnie kellett, amely szükséglet arra ösztönzi őt [a gyermeket – F. K.], hogy megkeresse és

²⁹ A gondolat már a doktori értekezésben ott volt, vö. az értekezéssel kapcsolatban a b) pontban mondottakat.

feltalálja a nyelvét. A felnőttek természetesen a kicsiny lélek segítségére vannak a küzdelemben azzal, hogy a gyermek által örökölt nyelvi mechanizmusokat mozgásba hozzák. Ennek során az anyák és a dajkák ösztönösen alkalmazkodnak a gyermek nyelvi teremtőképességéhez: beleélik magukat a gyermek lelki működésébe, és ehhez az anyagot lelkük mélyén, saját korábbi fejlődési fázisukból találják meg” (i. m. 348-349.).³⁰

A gondolatsor folytatásából kiderül, hogy ezen az úton juthat a csecsemő az M és a P hangok képzésére szolgáló képesség birtokába. Hogy azonban miért épp e hangok képzésére válik képessé, és vajon csak ezek a hangok szerepelnek-e a hangrepertoárban, arról a fonetikai (hangképzés-fejlődési) fejtegetések között esik szó.

Az idézet kapcsán megjegyzendő még, hogy a kiindulási kontextus: a nyelv veleszületett és/vagy ellesett, eltanult voltának a kérdésében ugyancsak előremutató Spielrein gondolkodása. Kérdésközléséből, hogy vajon örökölt-e a gyermek közlési és nyelvi szükségletet, és a kérdést követő gondolatokból úgy sejthetjük, hogy Spielrein szerint ezek a szükségletek velünk születettek. Mindez a nativista szemléletmódot előlegezi meg. Mindjárt utána azonban, az anya és a dajka szerepének a kiemelésével, rátér a környezet szerepére. A szöveg tehát azt mutatja, hogy Spielrein a velünk született és a környezeti elemek együttes érvényesülését látja a nyelvalkotó munkában, amelynek pszichoanalitikus specifikuma a tudattalanban megőrzött élmények termékenyítő hatása.³¹

b2) Spielrein annak ered nyomába, vajon miért azonosak olyan sok nyelvben a papa és a mama hangegyüttesek, illetve miért alkalmasak arra, hogy (esetleg) az első szavakká váljanak (i. m. 353.) Gondolatmenetében fonetikai, biológiai, fiziológiai és pszichológiai közelítésmód kombinációjával kísérletezik.

A hangképzésfejlődésben Buffon „Loi du moindre effort”-jához (a legkisebb fiziológiai erőkifejtés elve az artikulációban) nyúl vissza (i. m. 351.). Ennek lényege, hogy a gyermek nyelvi fejlődésében először a legkisebb fiziológiai erőkifejtést megkívánó hangokat, a P-t, a B-t, az M-et, az A-t produkálja, és csak később jelennek meg a nagyobb fiziológiai erőkifejtést igénylő hangok. A hivatkozásokból³² látható, hogy a kor számos tudósa (gyógy- és nyelvpedagógusok, pszichológusok, nyelvészek, orvosok)³³ képviselte ezt az álláspontot, és külön érdekesség, hogy ők is összekapcsolták a fonetikai és a biológiai-fiziológiai-pszichológiai elvet. Spielrein Gutzmann-t idézi: „Természetes, hogy az első beszédhangok az első és a második

³⁰ Hasonlóan vélekedik Hollós nyelvelméleti töredékében (i. m. 91., 94-95.).

³¹ Nem meglepő, hogy forrásaim közül azok (Ferenczi és Hollós), akik fölvetik a nyelv veleszületett és/vagy ellesett, eltanult voltának a kérdését, Spielreinhez hasonlóan érvelnek. A korai pszichoanalitikusok ezen a területen is előrevetítik a közelmúlt és napjaink bio-lingvisztikai kutatási eredményeit a nyelvészeti tanuláselméleti, nativista, konstrukcionista felfogásáról (vö. Pléh, 2014b, 1047-1089.).

³² Az a tény, hogy Hollós nyelvészeti gondolkodásának és művének fő inspirátora Spielrein volt, a tudománytörténeti fejtegetésekben idézett szerzők névsorából is kitűnik. Ez olyannyira szembetűnő, hogy Hollós helyenként teljes részeket: hivatkozásokat és idézeteket vesz át Spielreintől. Ilyen a következő mondatban a Gutzmann-idézet is (Hollós, i. m. 80.).

³³ Többek között Felix Franke, Albert Gutzmann, Wendelin Toischer (i. m. 351.).

artikulációs rendszer szintjén jelennek meg: a nyelv hegye és az ajkak azok a részek, amelyeket a szopás már előkészített az artikuláció számára” (i. h.).³⁴

Spielrein figyelmét ugyanakkor nem kerülték el azok a tapasztalatok sem, amelyek részben más kutatók elméleteiből és gyermekmegfigyeléseiből származtak (Wilhelm Preyer, James Sully, Wilhelm Ament, Jules Ronjat stb.), részben pedig maga szerezte őket saját elsőszülött leányának megfigyelése során. Ezek a tapasztalatok ugyanis azt mutatták, hogy a gyermek gagyogásaiban³⁵ olyan, bonyolultabb, nagyobb artikulációs erő kifejtést igénylő hangok is hallhatóak, amelyeket nyelvi fejlődésének későbbi szintjén kezd el tudatosan használni. Ilyenek például a K, a G vagy az R hang.³⁶ Ezekre a tapasztalatokra hivatkozva javasolta Ament – és Spielrein láthatóan osztja nézetét –, hogy a nyelvi fejlődés tárgyalásakor a „legkisebb fiziológiai erő kifejtés elve” helyett inkább a „fiziológiai előnyben részesítés elvéről” beszéljenek. Ez azt jelenti, hogy a gyermek a nyelvi fejlődése során a nagyobb fiziológiai erő kifejtést igénylő hangok helyett a könnyebben artikulálhatóakat választja: ezekkel helyettesíti a nagyobb erő kifejtéssel képezhetőeket (i. h.). Elméletében Ament is biológiai-pszichológiai érvelést állít a fonetikai mellé. Ennek lényege azonos Gutzmannéval: a gyermek azért részesíti előnyben az ajak- és foghangokat, mert ezek a szopás aktusa által különösen jól ismertek a számára (i. m. 351-352.).

Láttunk tehát kézenfekvő fonetikai érvelést a P, az M és a B hangok elsősége mellett. Került mellé biológiai-pszichológiai érv is, mely szerint a szopás aktusa elősegíti ezeknek a hangoknak a használatát. Utaltam ugyanakkor arra is, hogy megfigyelések szerint a primer biológiai hangreakciók között (biológiai-pszichológiai közelítés) nehezebben képezhető hangok (fonetikai közelítés) is megtalálhatóak. A szopás aktusa kapcsán, a biológiai-pszichológiai oldalon azonban meghatározóan jelen van az anya-csecsemő kapcsolat, és ennek hatása a csecsemő éneklésére. Ez utóbbi vonalon halad tovább Spielrein, amikor a „legkisebb fiziológiai erő kifejtés” és a „fiziológiai előnyben részesítés” elve mellé – saját megfigyeléseire alapozva – felsorakoztatja a „pszichológiai előnyben részesítés” elvét (i. m. 353.), s megkülönbözteti a nyelvfejlődés három fázisát. Ezek a fejtegetések egészítik majd ki a választ Spielrein kérdésére: miért azonosak olyan sok nyelvben a papa és a mama hangegyüttesek, illetve, hogy miért épp ezeknek van jó esélyük arra, hogy idővel az első szavakká váljanak.

b3) Talán kijelenthetjük, hogy a Papa und Mama-tanulmányok az a gondolatmenete a legeredetibb, amelyben Spielrein a nyelvfejlődés három fázisát: az autisztikus, a mágikus és a szociális különíti el egymástól.

Emlékezhünk rá, hogy fentebb szerepelt egy idézet a Spielrein-dolgozat elejéről, amelynek a lényege az volt, hogy igazolni szeretné: a nyelv eredetileg önmagáért van, és csak idővel fejlődik a szociális érintkezésben hatékony, érzéseket, gondolatokat, szándékokat közlő eszközzé, illetve egymás megértésének az eszközévé (i. m. 346.).

³⁴ A fonetika és a biológia-pszichológia együttes szerepe az M hang keletkezésében, még ha kevésbé kiérlelt formában is, de más kutatóknál is előkerül. Ezt igazolja Hollós szakirodalmi áttekintésében Lazarus Geiger és C. Täuber említése (i. m. 79., Täuber keresztnévét nem sikerült azonosítanom).

³⁵ A gagyogás a nyelvemléleti töredékben Hollós szava a német *lallen* igére (i. m. 92.)

³⁶ Valószínűleg erre a jelenségre gondolt Hollós, amikor „biológiailag primer hangreakciókat” emleget, és példaként az M-et, a K-t, az SZ-t és az R-t említi (i. m. 96., 43. lábjegyzet).

Valamivel később azt írja, hogy „a nyelv minden eddigi felfogás szerint nem ismer más működési fázist, mint azt, hogy egy természettől ellesett hangot, akár reflexszerűen keletkezik, akár értelmetlenül ismételtünk, mihelyt szóvá válik,³⁷ a közlés szándékával használunk” (i. m. 353.). Talán nem erőltetett a két idézet egymással összekapcsolni, hisz mindkettő azt emeli ki, hogy a nyelvnek nem tulajdonsága a közlő funkció: ennek a funkciónak az elérése csak az utolsó fázis, amelyhez hosszú fejlődési úton lehet eljutni. Ezt az utat kíséri végig a „pszichológiai előnyben részesítés” elve, amelynek bevezetése minden bizonytalanságot Spielrein újítása. Ugyancsak ez az elv az, amely segíthet a mama és papa hangegyütteseknek a szóvá válásban.

A nyelv harmadik, szociális fázisához Spielrein értelmezésében két megelőző fázison át vezet az út: a már említett autisztikus és mágikus fázisokon. A három közötti fejlődés szervező erejét és dinamikáját Freud *Lustprinzip-Realitätsprinzip* ellentétpárja tartja fent, és Spielrein ezt biológiai-pszichológiai szempontból a szopási aktus, az anya-csecsemő kapcsolat és az éntfejlődés, s az ezeket átható pszichológiai előnyben részesítés alakulásával illusztrálja és egészíti ki.

Az idézetekből kiviláglik, mennyire fontosnak tartotta Spielrein annak rögzítését, hogy az autisztikus fázisban a nyelvnek nincs közlő funkciója.³⁸

Az autisztikus fázis lényeges jegye még, hogy a csecsemő világát kizárólag a *Lustprinzip* (öröme)l) határozza meg, és ebben a szakaszban – ahogy Spielrein írja –, „még nem szükséges feltételeznünk, hogy a csecsemő számára külső világ létezne” (i. m. 356-357.). Amit ennek a fázisnak a „nyelvi produkcióival” (reflexszerűen kibocsátott, majd esetleg ismételt hangreakciók) kapcsolatban Spielrein fontosnak tart, az az, hogy ezeket a hangreakciókat elsődlegesen fiziológiai tényezők (légzés, táplálkozás), illetve az ezekhez kapcsolódó mozgás hozzák létre, ám produkálásuk a csecsemőnek egyidejűleg örömet is okoz. A kezdetben érzelmi-ösztönös (*affektiv-willensmäßig*) hangreakció az objektív-intellektuális (*objektiv-intellektuell*) használat irányába fejlődés útjára lép (i. m. 355.; a gondolatmenetet a Stern-házaspártól veszi át Spielrein).³⁹

A gondolatot Spielrein továbbszövi, és a szopás aktusával összekötve kiterjeszti az M és a P hangokra, valamint a M(ö)-M(ö), P(ö)-P(ö)⁴⁰ hangegyüttesekre. A fejtegetések kapcsán rávilágít arra is, hogy a hang- és a hangegyüttes produkálását kísérő mozgást a csecsemőben miféle kellemes érzetek kísérik: melegség, puhaság (az anyai testtel való érintkezésnek köszönhetően), folyékony, jóllakottság. Ennek az a következménye, hogy a csecsemő a hangot és a hangegyüttest újra és újra képezni fogja, és – minthogy az ismétléshez mindig ugyanazok a kellemes érzetek kötődnek –

³⁷ Az idézet homályban hagyja, mit is ért Spielrein „szó” alatt, azon kívül, hogy a közlés szándékával használjuk. Ilyen típusú definíciós nehézségről volt szó a 28. lábjegyzetben, épp a „szó” (*Wort*) fogalma kapcsán.

³⁸ Spielreinnak ez a meggyőződése egy újabb érvelést szolgáltathat Hollósnak ahhoz a megállapításához, hogy a nyelv szempontjából nem specifikus a kommunikáció (i. m. 90.).

³⁹ A Stern-házaspárt már korábban (i. m. 349., 350.) is idézi Spielrein, és gondolkodásuk hatása a tanulmány egészén érezhető. Csak a szerzőre, a műre magára nem hivatkozik, de egyértelműen azonosítható, hogy Clara és William Stern „Die Kindersprache” című, 1907-ben megjelent munkájáról van szó (Stern, C. – Stern, W., 1907). Az említett műben a Stern házaspár „*willensmäßig*” helyett a „*volitional*” szót használja (i. m. 168-170.).

⁴⁰ Az M és P hangot kísérő magánhangzó kezdetben még biztosan nem A. Az Ö középső nyelvállású, labiális hangként Spielreinnál logikus munkahipotézis csupán (i. m. 355.).

a hangegyüttes alakja és a felidézett érzetek közt állandóság alakul ki, az ismétlés pedig ösztönösből az akaratlagossá válás útjára lép. Ám mindezek a folyamatok – egyelőre – csak a csecsemő belső világában zajlanak, önmagukért, a csecsemő örömeire, jóérzésére vannak (i. m. 356.).

Az autisztikus fázis spielreini leírásának van azonban egy olyan eleme, amely előremutat a második, mágikus fázisra. Ez az elem az, hogy a hang és a hangegyüttes ismételt képzése kellemes érzeteket idéz föl (i. h.).⁴¹

A mágikus fázisban a hangok és a hangegyüttesek többletjelentést (*Überbedeutung*) kapnak, amely a valóság felidezésére teszi alkalmassá őket (i. m. 353.). Spielrein emlékeztet rá, hogy Freudnál ez a fázis az autisztikussal még egy egységet képez, annak alapján, hogy mindkettőt az örömelv uralja: „a vágy és a fantáziák még a valóság fölött állnak, a gondolatok pedig mindenhatóak” (i. m. 353-354.). Spielrein ezzel szemben a két fázis elkülönülését hangsúlyozza, és erről a következőket mondja: „Az első, autisztikus fázis annyiban tér el a későbbi, »mágikustól«, hogy a mágia egy külső világot feltételez, amelyet az ember befolyásolni képes” (i. m. 356-357.).

A mágikus fázis bemutatásának középpontjában a szó és a tett, a név és a személy azonosítása áll.⁴² Ennek az azonosításnak alapján kezd a csecsemő tudást szerezni a külvilágról: amikor a gyermek a M(ö)-M(ö) hangegyüttest képezi, beszélőszerveinek a mozgatásával cselekedetet hajt végre. A hangegyüttesnek a kiejtése ugyanazokat a kellemes érzeteket hívja elő, amelyeket a szájmozgások a szopás során. Idővel az érzetek az anyára történő asszociációt is kialakítják, és a mozgás, a tett, a társuló kellemes érzetek, valamint az asszociáció lassan állandósulnak, és így kialakulnak a feltételek, hogy a M(ö)-M(ö) hangegyüttes az anyára vonatkozzék (i. m. 357-358.).

Ebbe a gondolatmenetbe Spielrein beleszövi a csecsemő énefejlődésének alakulását: az éhségérzet fogja felismertetni vele, hogy pusztán a hangegyüttes kimondásával az éhség nem múlik el. Pszichoanalitikusan fogalmazva: a vágyak nem mindig elégíthetőek ki látszatúton (*Scheinweg*), illuzórikusan. Ezáltal tapasztalja meg a csecsemő vágy és ellenállás szembenállását, végső soron azt, hogy az énnel szemben áll valami, ami fokozatosan külvilággá épül föl (i. m. 358-359.).

Mindaz, amit Spielrein a nyelvfejlődés mágikus fázisával kapcsolatban elmond, a csecsemő énefejlődése oldaláról nagyban árnyalódik Hollós István nyelvelméleti töredékéből. Az ebben a fázisban a csecsemő énjében végbemenő változások: a szopás emlékképéhez való odafordulás (a tárgyhoz odafordulás „előfutára”), az én és az ösztön-én differenciálódása, az én és a külvilág elkülönülésének az első lépései, a mindenhatóság érzésének fokozatos korlátozódása Hollós írásából tisztán nyomon követhető (Hollós, i. m. 87-89.). A megértéshez még közelebb visz a Hollós által is hivatkozott, forrásaim között is szereplő Ferenczi-tanulmány, az „Entwicklungsstufen des Wirklichkeitssinnes” („A valóságérzék fejlődésfokai és patológikus

⁴¹ A mágikus fázist (sőt, már a szociálist is) megelőlegező szempont lehet a Stern házaspártól idézett fejlődés az érzelmi-ösztönöstől az objektív-intellektuális irányába.

⁴² Szó és tett, név és személy azonosítása Spielrein doktori értekezésében is előkerült már, betege gondolkodási mechanizmusának egyik fő elemeként. A mágia kapcsán a „Papa und Mamá”-ban is erre hivatkozik (i. m. 355.).

visszatérésük”).⁴³ Nehezen tartom elképzelhetőnek, hogy Spielrein ne ismerte volna Ferenczinek ezt a tanulmányát, és egyelőre arra sincsen érdemleges magyarázatom, hogy ha ismerte, miért nem merített belőle tanulmánya talán legösszetettebb és legnehezebb részének megírásakor.⁴⁴

A mágikus fázisban a gyermek az én és a külvilág szembenállását mind mélyebben megtapasztalja, és mindinkább megéli a vágyak és a valóság különbözőségét. Amint ezen az úton egyre messzebb jut, érhet el a nyelv harmadik fejlődési fázisába, a szociálisba. Spielrein szavaival: „A gyermek lassan megtanulja magát a külvilágtól annyira elválasztani, hogy saját magát embertársai szemszögéből lássa. [...] Az ember megtanulja, hogyan korlátozza a vágyait, és hogy a hangegyütteseknek fakultatív⁴⁵ jelentést adjon. Mindenhatóságunk korlátozottságának és a külvilágtól való függésünknek a felismerésével egyre sürgetőbben érezzük embertársaink támogatásának a szükségességét. Szeretnénk közölni, szeretnénk magunkat megértetni, és végül, embertársainkat megérteni. Ezzel lép a nyelv fejlődésének harmadik, »szociális« fázisába” (i. m. 364.). Szembeszökő, hogy a tanulmányban a nyelvfejlődés harmadik, szociális fázisáról esik a legkevesebb szó. Valószínűleg azért, mert a nyelvről való köznapi gondolkodásunkhoz ez áll a legközelebb, amikor nyelvről beszélünk, magától értetődően ezt a fázist értjük alatta.

A Papa und Mama-tanulmány áttekintése végén vissza kell még térnem a kérdésre: vajon miért azonosak olyan sok nyelvben a papa és a mama hangegyüttesek, illetve miért alkalmasak arra, hogy idővel az első szavakká váljanak (i. m. 353.)? Mielőtt számba veszem a körülményeket, amelyek a hangegyüttes „útját egyengették”, ismételten felhívom a figyelmet arra, hogy Spielrein dolgozatában a szó fogalmára nem találunk explicit meghatározást (vö. különösen 28., 37. lábjegyzet). Emiatt arra támaszkodhatunk, ami a dolgozathoz implicit sejthető arról, mikortól tekinthető egy hangegyüttes szónak. A szövegből kihüvelyezhető, hogy a szóvá válásnak feltétele, hogy a hangprodukció jelentést nyerjen, amit mindenki megért vagy legalább megérteni vél (i. m. 350.). Egy későbbi szöveghely, a mágia kapcsán, a szó és a cselekedet azonosításából indul ki, és a fentebb már idézett állandósulásra koncentrál a mozgás, a tett, a társuló kellemes érzetek, valamint az asszociáció között (i. m. 357-358.). A szöveg egészéből még arra is következtethetünk, hogy a szóként funkcionálás feltétele az állandó hangalak is.

Ezek után lássuk, melyek azok a körülmények, amelyek az M és a P hangot, a M(ö)-M(ö), P(ö)-P(ö) / Mama, Papa hangegyüttesek sok nyelvbeli azonosságát, illetve fokozatos szóvá válását elősegítik.

- (1) A hang és a hangegyüttes alapvető szükséglethez, a szopáshoz kapcsolódik;
- (2) Kevés erő kifejtést igénylő mozgásokkal képezhető;

⁴³ A nyelvfejlődés mágikus fázisával kapcsolatos spielreini fejtegetések jobb megértéséhez a Ferenczi-tanulmányból a mindenhatóság négy fokozatának: a feltétlennek, a mágikus-hallucinatorikusnak, a mágikus taglejtésekének és a mágikus gondolatokénak és szavakénak a bemutatása fontos, valamint az a gondolatmenet, amelyet Ferenczi a beszéd kialakulásáról kifejt. (Ferenczi, 1913/2000, 99-102.)

⁴⁴ Fónagy Iván gondolatai a gesztusokról, hangképző mozgások és tett viszonyáról ugyancsak segítenek Spielrein megértésében.

⁴⁵ Egyelőre nem sikerült teljes bizonyossággal megfejtennem, mit ért Spielrein „fakultatív jelentés” alatt. A szövegösszefüggésből arra következtetek, hogy a környezet, az embertársak megértését és a valóságot is figyelembe vevő, a beszédhelyzethez illeszkedően kiválasztott jelentés lehet a szakkifejezés mögött.

- (3) A hang és a hangegyüttes ott képződik, ahol az azt létrehozó cselekvés, a szopás történik (szó és cselekvés azonosítása);
- (4) A hang és a hangegyüttes képzését a csecsemő kedvtelésből, libidinózan is gyakorolja;
- (5) Kellemes érzeteket idéz föl (melegség, puhaság, édesség, anyamell, folyékonyság, jóllakottság stb.);
- (6) Az anya (gondozó) személyéhez köthető.

A felsorolt szempontokat egészítheti ki a Spielrein-dolgozat végén található jelentéstörténeti adalék, amely a Mama, Papa „anya, apa” jelentése és a „táplálék”-jelentés közti összefüggésre világít rá (i. m. 364.). Ez az utalás – jelentéstörténetileg még tovább kiterjesztve: a nemzőre, a táplálóra – megjelenik már Spielrein doktori értekezésében is (Spielrein, 1911, 369.).

Ugyancsak fontos megemlíteni, hogy Roman Jakobson 1959-ben egy rövid tanulmányban fejtette ki – a korai pszichoanalitikusok nézeteivel erősen összhangban lévő – gondolatait az M, a P, a B és az A hangok elsőségéről a gyermek nyelvvelsajátításában (Jakobson, 1959, 538-545.).

Konklúzió

Dolgozatomban szerettem volna felhívni a figyelmet a korai pszichoanalitikusok (Freud és munkatársai) tevékenységének egy eddig kevésbé kutatott területére: arra, hogy tetten érhető-e munkájukban, és ha igen, milyen formában, a nyelvészeti gondolkodás nyomai. Miután a kérdésre a válasz egyértelmű igen volt, a talált források alapján összeállítottam egy listát azokból a jegyekből, amelyek a korai pszichoanalitikusok bio-nyelvészeti szemléletmódjára jellemzőek voltak. Ez az elméleti háttér adta a dolgozat első részét.

A második részben egyik forrásom, Sabina Spielrein munkásságában igyekeztem kimutatni a nyelvészeti érdeklődés és problémaérzékenység jelenlétét, majd pedig 1922-ben megjelent, „Die Entstehung der kindlichen Worte Papa und Mama” című tanulmányának elemzésével az volt a célom, hogy egy konkrét szövegen mutassam be a korai pszichoanalitikusok bio-nyelvészeti szemléletmódjának érvényesülését. A szövegelemzés a jellemző jegyek közül az alábbiakra szolgált példakkal:

- (1) A tanulmány a nyelv keletkezését és fejlődését kutatja;
- (2) Spielrein az M és a P hangok biológiai eredetének igazolásával a keletkezési és fejlődési folyamat biológiai megalapozottságára hívja föl a figyelmet;
- (3) A dolgozat gyermeknyelvi megfigyeléseket tartalmaz;
- (4) A tanulmány utal a filo- és az ontogenetikus fejlődés párhuzamosságára;
- (5) Spielrein gesztusnyelv → hangzó nyelv fejlődési ívvel számol;
- (6) A tanulmány a nyelv keletkezését és fejlődését a csecsemő énefejlődésével állítja párhuzamba, kiemeli a csecsemő-anya kapcsolat szerepét;

- (7) Spielrein regrediált állapotokban tetten érhető mechanizmusokat is elemez;
- (8) A tanulmány felvázol egy lehetséges utat, amelyen az ember a biológiai előfeltételekkel már rendelkező, nyelv előtti állapotból eljuthat a teljes, hallható nyelv (beszédképesség) állapotába.

Spielrein nyelvészeti gondolkodásának elemeit – látszólagos visszhangtalanságuk ellenére – számosan vitték tovább. A Hollós István általi folytatás a legegységesebb, és ez egyre jobban fel is van dolgozva: jelen dolgozatban magam is gyakran hivatkoztam Hollósra. További izgalmas szellemi utazást ígér Spielrein genfi nyelvészekkel és Piaget-val való együttműködésének, illetve a Szovjetunióba való hazatérés utáni, sajnálatosan gyéren dokumentált pedológiai tevékenységének lehető legalaposabb feltárása.

Felhasznált irodalom

Arrivé, M. (1992). *Linguistics and Psychoanalysis*. Franciából angolra ford. James Leader. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

Bericht über den VI. Internationalen Psychoanalytischen Kongreß im Haag (1920). *Internationale Zeitschrift für Psychoanalyse*, 6(4): 376-402.

D'Alonzo, J. (2016). Ludwig Noiré and the Debate on Language Origins in the 19th Century. *History and Philosophy of the Language Sciences*. <https://hiphilangsci.net/2016/09/28/ludwig-noire-and-the-debate-on-language-origins-in-the-19th-century/> Utoljára letöltve: 2018. aug. 21.

Faluvégi K. (2013). Létezik-e pszichoanalitikus (biológiai megközelítésű) nyelvelmélet? In: Szöllősy É., L. Prax., A. Hoss (szerk.): *Találkozások az anyanyelvi nevelésben* (78-89). Pécs: PTE Nyelvtudományi Doktori Iskola.

Faluvégi K. (2015). Sabina Spielrein nyelvészeti munkássága. In: Prax, L.-Hoss, A.-Nagy, T. (szerk.): *Találkozások az anyanyelvi nevelésben 2. Hagyomány és modernitás* (59-66). Pécs: PTE BTK, Film-Virage Kulturális Egyesület.

Faluvégi K. (2017). Hollós István nyelvelméleti töredékének főbb gondolatai. In: L. Prax, A. Hoss, A. (szerk.): *Találkozások az anyanyelvi nevelésben 3. Szabályok és/vagy kivételek* (65-75). Pécs: PTE BTK Nyelvtudományi Tanszék, Film, Virage Kulturális Egyesület.

Ferenczi S. (1911). A trágár szavakról. In: Erős F. (vál., s. a. r.): *Ferenczi Sándor* (131-138). Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 2000.

Ferenczi S. (1913). A valóságérzék fejlődésfokai és patológikus visszatérésük. In: Erős F. (vál., s. a. r.): *Ferenczi Sándor* (97-105). Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 2000.

Ferenczi S. (1915). A hangképzés pszichogén rendellenességei. In: Erős F. (vál., s. a. r.): *Ferenczi Sándor* (146-148). Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 2000.

Ferenczi S. – Freud, S. (1912; 1916). *Levelezés. I/2., II/1.* Ford. Berényi Gábor, Schulcz Katalin. Szerk.: E. Brabant, E. Falzeder, P. Giampieri-Deutsch. Budapest: Thalassa Alapítvány-Pólya Kiadó, 2002.

Fónagy I. (1997). Nyelvészet és pszichoanalízis. Beszélgetés Fónagy Ivánnal. *Thalassa*, 8(1-2): 42-58.

Fónagy I. (2002). Beszámoló Hollós István „Der Aufstieg von der Triebsprache zur menschlichen Sprache” című kéziratáról. *Thalassa*, 13(1-2): 74-76.

Freud, S. (1891). *Zur Auffassung der Aphasien. Eine kritische Studie.* Frankfurt am Main: Fischer Verlag, 2001.

Freud, S. (1900). *Álomfejtés.* Ford. Hollós István. Budapest: Helikon Kiadó, 1985.

Freud, S. (1910). Über den Gegensinn der Urworte. *Jahrbuch für psychoanalytische und psychopathologische Forschungen* II, Erste Hälfte: 179-185.

Freud, S. (1914). A narcizmus bevezetése. Ford. Berényi Gábor. In: Erős F. (szerk.): *Sigmund Freud. Válogatás az életműből* (362-388). Budapest: Európa Könyvkiadó, 2003.

Gedo, J. E. (1996). *A pszichoanalízis nyelvei.* Ford. Bogár Krisztina. Budapest: Animula Kiadó, 2007.

Hárs Gy. P. (2005). *Pszicho Ana Logosz.* Budapest: Dialóg Campus Kiadó.

Hollós I. (2002). Felemelkedés az ösztönnyelvtől az emberi beszédhez. Ford. Gromon András. *Thalassa*, 13(1-2): 77-117.

Jakobson, R. (1959). Why „mama” and „papa”? In: *Selected Writings I: Phonological Studies* (538-545). The Hague: Mouton, 1962.

Kőváry Z. (2012). *Kreativitás és személyiség.* Budapest: Oriold és Társai Kiadó.

Kőváry Z. (2018). *Alkotás és élettörténet.* Budapest: L’Harmattan Kiadó.

Maas, U. (é. n.). *Verfolgung und Auswanderung deutschsprachiger Sprachforscher 1933-1945.* <http://zflprojekte.de/sprachforscher-im-exil/> Utoljára letöltve: 2018. aug. 21.

Pléh Cs. (2014a). A pszicholingvisztika története. In: Pléh Cs., Lukács Á. (szerk.): *Magyar pszicholingvisztikai kézikönyv* (3-117). Budapest: Akadémiai Kiadó.

Pléh Cs. (2014b). A nyelv evolúciója. In: Pléh Cs., Lukács Á. (szerk.): *Magyar pszicholingvisztikai kézikönyv* (1033-1089). Budapest: Akadémiai Kiadó.

Richebächer, S. (2005). *Sabina Spielrein. Eine fast grausame Liebe zur Wissenschaft.* Zürich: Dörlemann Verlag.

Sperber, H. (1912). Über den Einfluß sexueller Momente auf die Entstehung und Entwicklung der Sprache / Über den sexuellen Ursprung der Sprache. *Imago*, 1(5): 405-453.

Spielrein, S. (1911). Über den psychologischen Inhalt eines Falles von Schizophrenie (Dementia Praecox). *Jahrbuch für psychoanalytische und psychopathologische Forschungen* III, Erste Hälfte: 329-401.

Spielrein, S. (1922). Die Entstehung der kindlichen Worte Papa und Mama. Einige Betrachtungen über die Stadien der Sprachentwicklung. *Imago*, 8(3): 345-367.

Spielrein, S. (1923a). Quelques analogies entre la pensée de l'enfant, celle de l'aphasique et la pensée subconsciente. *Archives de Psychologie* XVIII: 305-322.

Spielrein, S. (1923b). Die Zeit im unterschwelligem Seelenleben. *Imago*, 9(3): 300-31.

Spielrein, S. (1931). Kinderzeichnungen bei offenen und geschlossenen Augen. Oroszból németre ford. Nyikolaj Spielrein. *Imago*, 17(3): 359-391.

Stern, C. – Stern, W. (1907). *Die Kindersprache*. Leipzig: Verlag von Johann Ambrosius Barth.

Szummer Cs. (1993). *Freud nyelvjátéka. A pszichoanalízis mint hermeneutika és narráció*. Budapest: Cserépfalvi, MTA Pszichológiai Intézet.

Szummer Cs. (2014). *Freud, avagy a modernitás mítosza*. Budapest: L'Harmattan Kiadó.

Takács M. (2002). Előszó Hollós István nyelvelméleti kéziratához. *Thalassa*, 13(1-2): 66-73.

Takács M. (2008). Ösztönkésztetés és ikonicitás. In: Erős, F., Lénárd, K., Bókay, A. (szerk.): *Typus Budapestiensis. Tanulmányok a pszichoanalízis budapesti iskolájának történetéről és hatásáról* (261-278). Budapest: Thalassa Alapítvány.

Takács, M. – Miklós, B. (2015). „Az élő hang” – a nyelv ösztönlélektani alapjai. *Lélekelemzés*, 10(1): 109-127.